

Українознавство

УДК 821.161.2:82-31:172.15

УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО

Д. В. Павличко

Україна, м. Київ

Лекція прочитана у Варшавському університеті при врученні авторові звання «Doktor Honoris Causa». Вперше перекладена українською мовою студія розкриває українськість видатного польського поета-романтика.

Ключові слова: *Юліуш Словацький, патріотизм, українська література, поет-романтик.*

Якщо влада сучасної Польщі зрадить Україну як свого стратегічного союзника, вона зрадить і свого геніального поета Юліуша Словацького, пророка української державності.

Дмитро Павличко

Вихований у польському інтелектуальному середовищі, де читали й розмовляли кількома європейськими мовами, але народжений в Україні, в Кременці, Юліуш Словацький від наймолодших літ був начебто зрослий своєю всуціль польською душею з українським краєвидом, з блакиттю і золотом подільської далечі, з квітами, що росли під вікнами та попід тинами тамтешніх осель.

Мова і пісня українського народу в Кременці були домінуючими елементами, всюдисущими в житті багатонаціональної спільноти. Були вони в повній гармонії з пейзажем, який постійно присутній у творах поета не лише як тло, а й як своєрідний герой його творчості, виконуючи дуже важливі символічні функції. Світ, що його Словацький пізнав дитиною, був силою факту українським світом. Поет сприймав його як частину багатющого духовного й географічного простору України.

Образ рідного Кременця, що виринає з творів поета, вражає неймовірною, майже фотографічною докладністю. Особливо це помітно в поетичній повісті «Година думки»:

*Під оком пам'яті чудове рідне місто
Лежить між горами, виблискує і грає
З долини вежами, мов золоте намисто;*

*Чарівне, як вночі, вінками вікон сяє,
Як сонцю вказує домів перлини білі,
Що перенизані смарагдами-садами...
Там є гора крута, котра зветься Бона,
Над містом тінь її панує, мов корона;
Похмурий замок там, зблизька руїна зрима,
Приймає безліч форм, залежно від погоди;
Вдень дивиться стрільниць блакитними очима,
Вночі нагадує корону та клейноди.*

Тут у панорамі Кременця виступає образ вітчизни, схований світ мрії. Мрії “давньої”, але також мрії про майбутнє, що героєві поеми, талановитому молодикові з духом “гордої печалі”, який став жертвою конфлікту між мріяннями та брутальною дійсністю, приносить заспокоєння, пригашає трагічне передчуття смерті, дає заряд оптимізму і віри в значущість свого існування.

Спогади і твори про Україну в Словацького з’являються, як правило, тоді, коли поет намагається збагнути болючі суперечності, що його переслідують. Про що йдеться? З одного боку, про конфлікт між мріями про свободу Польщі і труднощами боротьби за неї. З другого – про дисонанс, який виринає, коли поет порівнює незаперечні історичні заслуги шляхти із антинародною поведінкою сучасної знаної йому польської аристократії.

Україна, навіть ширше – слов’янщина, стає для нього важливим пунктом роздумів, коли поет виявляє прірву, яка існує між християнською риторикою тодішнього архієпископа Римського і його прислужливою політикою, запобіганнями перед монархами, зокрема й перед головним поневолювачем Польщі – російським царем. Словацький доводив, що такий Папа Римський має дуже мало спільного з християнством. Він писав, що світові потрібен “слов’янський Папа”, “брат народів”, який “повичищає рани світу від хробачні” і в “творіннях світу покаже Бога, ясно як день”. Пророцтво поета здійснилося.

Згадані вище суперечності походять із фундаментальної опозиційності, яка існує між світом духу та світом матерії. Творчість Словацького неможливо збагнути, не розпізнавши в ній ті два Світи: принизливий для людини, зневолюючий її духовне призначення світ матеріальний світ її фізичного тривання і світ незримий, майже казковий, світ вічних ідей, що дають життю людини духовний вимір. Ришард Пшибильський у своїй надзвичайно проникливій книжці «Неприборканий кінь» (Rozhukanukon) вказує, що найбільшою проблемою поета була “таємниця самої структури дійсності, Платонова проблема, присутності матеріальних речей у незримому світі”.

Проблема дуалізму (“дух – матерія”), яка лежить в основі філософських роздумів Словацького, мала важливі наслідки для вироблення його теорії пізнанням. Україна – земля його дитячих літ – була для пое-

та символом нематеріального, духовного, вічного. Читаючи його твори, важко опиратися враженню, що він найчастіше спілкувався з духом України, а не з її реальним втіленням. Неухильна ідеалізація України мала, однак, глибокий сенс. Цю філософську проблему пояснював Словацький у листі до матері, одержавши від неї в Парижі килимок, що висів над його дитячим ліжком у Кременці. Отож світ, з яким поет стикався в еміграції – в Дрездені, в Лондоні чи Парижі, нагадує видиму сторону візерунчастої тканини. Натомість її нитки, сховані від глядача, занурені в міфічний світ уяви набагато кращий і досконаліший предметної, намацувальної реальності. Власне там, по другий бік канви, схована Україна – хоч бачена поетом “очима уяви”, але правдива, може навіть правдивіша, ніж доступний для ока “земний килимок”.

Вчитаймося у «Фрагмент поеми про пана Струся», де початок незакінченого твору, герой якого – збіднілий український шляхтич. Хоч веде він життя звичайного селянина, проте за прикладом своїх козацьких предків понад усе цінує свободу. Його позиція – романтичне протиставлення бездушності й мертвеччині держави, символами якої виступають похилені хрести при дорогах. Як противагу тому сумному образу Словацький подає образ квітучого краю:

*Інакше на Поділлі, бо там уся країна
В блискучих квітах сяє
ступає там людина,
Неначе по веселках,
що грають край дороги;
Чи селянин там їде,
чи йде жебрак убогий –
З-під ніг їм випливає,
як та вода цілюща,
Як та бурхлива річка, колосся
й квітів гуща.*

Подібна опозиція знаходить вияв у діалозі «Поет і натхнення», де українська, обсаджена мальвами хата для поета, розчарованого костюлом “без духу Божого і слова”, стає чимось на зразок священного пристановища. Краса й простота подільського пейзажу мають оздоровчу міць для поетового серця. Власне, тому поет і по смерті хотів би повернутися туди знову, щоб побачити Кременець – єдине місце на світі, де його, перейнята тугою за батьківщиною, боляща душа могла б зазнати спокою і щастя:

*Якщо колись у тій моїй країні,
Де котить Іква хвилі по долині,
Де пасма гір блакитніють під мроком,
А місто дзвонить над шумким потоком,
Де запахує від конвалій поле
Біжить на скелі під хати й стодоли,*

*Як будеш там, душе могого тіла,
Хоч би ти в плоть з проміння прилетіла,
Побачиш мою тугу, що на скалах,
Мов янгол золотий, незгасний спалах,
Стоїть, і часом місто облітає,
А потім знов епічне, стоїть і сяє...
Повітря, що тебе там зцілить, знаю,
Я лив з грудей своїх для свого краю...краю...*

У цьому вірші постає відомий романтичний мотив посмертної мандрівки душі й щасливого кінця її подорожі в злитті із земною вітчизною людини. Тут цей мотив – не лише літературна традиція, він являє водночас вираз найглибших переконань поета, що робить із цього твору один із найгеніальніших зразків світової лірики.

Українські спогади – найглибша і найчистіша криниця натхнення Словацького. «Король-дух», містично проваджений Словацьким “з глибини століть крізь сонця й домовини”, “вічний революціонер”, дух, що його поет відчуває у своєму естві, дух, що не дозволяє йому піддатися під жодну світову владу і не визнає жодних авторитетів, набирається земного життя, стає людянішим, як тільки будяться в ньому спомини про місце, де він УСВІДОМИВ себе, тобто ПРО Україну.

До речі, Україна в розумінні Словацького – це не тільки Причорномор’я, Подніпров’я, край запорожців, що ними захоплювався поет. Це також Волинь і Поділля, і його Кременець. У листі до матері 21, VIII. 1838 року він пише, що дружина його паризького приятеля, пані Ощенська, “у своїх справах поїхала на Україну і хотіла бути в Кременці”. “Правдивий українець” із уже згаданої «Поєми про пана Отруся» живе не над Дніпром, а на Поділлі. На відміну від деяких поляків, своїх сучасників, і від тих, що українських волиняків та галичан у ХХ ст. називали “русинами” і таким чином намагалися запровадити штучний поділ наших територій, Словацький відчував і стверджував нерозривність українського Заходу і Сходу. Для нього то був один край. На відміну від Адама Міцкевича, для якого Україна була тільки “землею між Польщею та Росією”, а народ, що населяв її, “ніколи не мав окремого політичного буття: отже, його історія належить до двох історій” (маються на увазі історії Польщі й Росії), Словацький трактував Україну не як “обніжки” чи “креси”, а як окрему країну зі своєю власною історією. Ніби сучасний нам українець-державник, він вживає вираз “в Україні” частіше, ніж “на Україні”, розуміючи, що в такому разі йдеться не про якусь околицю держави, а про окрему територію з власними традиціями і відокремленим у історичному розвитку народом.

Україна стала другою, улюбленою батьківщиною Словацького хоч він знав її відносно мало. За своєї ранньої молодості він більше перебував у Литві, у Вільні, ніж у Кременці. У рідне місто приїжджав тільки

на канікули, коли був студентом у литовській столиці. Зрідка навідувався в інші міста Волині й Поділля, тільки в 17 років завершив подорож до Умані й до Одеси. Отже, отроцькі, гарячі роки – всі в Литві, але не Литва, а Україна стає його особистою, такою самою дорогою, як Польща, вітчизною. Чому?

Важко погодитися з тим, що “міф срібної України” як своєї батьківщини, близької, може, навіть ближчої поетові, ніж Польща, Словацький створив лише тому, щоб протиставитись Адамові Міцкевичу, своєму вчителю і супротивникові. Міцкевич, муза якого мала, з одного боку, польське, а з іншого – литовсько-білоруське крило, оспівував красу Великого Князівства, і робив це з надзвичайною майстерністю. Проте, здається мені, що елемент особистої неприязні в такій витонченій, глибокій, мислительській натурі, як Словацький, не міг бути постійним і невичерпним. Україна мала бути Словацькому близькою ще з інших причин. І напевно не лише через те, що там перебувала його мати, за якою він тужив, живучи в Парижі, і душа якої зливалася в його уяві з душею Кременця, а її материнська ласка – з небесами і сонцем України.

Не відкладаючи наведених вище мотивів, які, безперечно, творили український міф і український патріотизм Словацького, хочу звернути увагу на інший чинник цього явища. Маю на увазі систему його поезії, повну образів і метафор, що могли з’явитися лише з людських найглибших вражень, із його геніальної пам’яті, яка готувала для нього свої скарби ще тоді, як він був дитиною. І було це там, “де Іква срібні котить хвилі”, де від зір і квітів поет навчався розмовляти, – “бо я від них навчився мови”. Українське дерево поезії Словацького зазеленіло по роках, розрослося розложисто, але його корені сягають у глибину “кременецької”, “українсько” підсвідомості поета. Те дерево виросло само собою, без силуваної участі розуму, начитаності чи ідеологічних настанов. Образне багатство, що характеризує українську частину творчості Словацького.

У його художньому баченні Річ Посполита – незалежна, могутня держава, а тим часом Україною правлять гетьмани, як стверджує поет, нічим і ніким не скуті. А степова дума та пісня українська лунають чисто, облагороджуючи життя польської шляхти подихом найвищої поезії:

*Ляхи! Тепер цього вам не збагнути,
Як то заходили в двори до вас
Давно колись пісні і думи степу...
Дух матері старої України,
Що спати ще в могилі не хотів,
Душа гетьманська,
і гетьманські чини,
І синя мла, і помроки степів,
Гробів летючих крилля соколине –*

*Все йшло по клавішах, лилося в спів,
Немов дитини ручка неуважна,
А часом як старця рука поважна.*

Ясний період безконфліктного співжиття обох народів належав, однак, до минувшини. Його оповили похмурі тіні пізніших подій. Історія України була героїчною, але винятково трагічною. Словацький ніколи цього не забував. Своєю нещасливою, та водночас героїчною, катованою, вбиваною, проте й воскресаючою душею Україна найкраще відповідала характерові поета, його похмурій уяві та невичерпній міфотворчій фантазії. Він зумів спостерегти не лише нещастя, які падали на Україну, а й її неподоланну волю до життя. Могили – згадаймо – Словацький не вважав світом померлих. Його фантазія підказувала йому, що поховані в них козацькі воїни та отамани не сплять вічним сном, а лише дрімають.

Захоплення українською тематикою прийшло до Словацького на самому початку його поетичної творчості, ще до того, як він задекларував Україну як свою другу Вітчизну. Вивчаючи українську історію, Словацький відкрив знамениту тему, яка чудово підходила до створення “байронівської” поеми, – історію Запорозької Січі. Так постає його поема «Змій».

У поясненнях до поеми Словацький зізнається, що йшов “за духом поезії українського народу, бажаючи зробити образ живішим”. Поема (до речі, її досить добре переклав українською мовою Валентин Струтинський) має прикмети надмірної, подекуди неправдоподібної романтики. Але від звинувачення твору в штучності й наслідуванні байронівського «Корсара» його рятує щире та велике захоплення подвигами і характерами запорожців. Таке захоплення знаходимо тільки в поезії Тараса Шевченка.

Запорожці Словацького зневажають небезпеку і саму смерть, а гроші, здобуті в нападах на турецькі міста, не мають для них жодної вартості. То – поблякле, жовте листя, яке має відходити разом з осінніми вітрами... Запорожці Словацького, хоч у дечому нагадують корсарів, не є морськими розбійниками. Це організоване військо, яке знає дисципліну, готове битися за свою Батьківщину – Україну. Їхній кобзар співає, адресуючи предкам тужливу пісню:

*Спіть, бо минулася ваша пора!
О, ви жили колись тут, в Україні,
Поки земля не взяла вас сира!
Ви жили вчора, ми живем нині!**

* Уривки з поеми «Змій» подано в перекладі В. Струтинського; уривки зі «Срібного сну Саломеї» — в перекладі Р. Лубківського.

А ті, хто “живе нині”, повертаються з походу і їхня радість випливає з того факту, що в них є Батьківщина – Україна:

*Ми до меду!
Під звін чарок
Будем в нашій Україні
Мед-горілку пити.*

Раптом у поемі «Змій» з’являється декілька сумних рядків, як трагічний плач у ясній мелодії. У бравурній симфонії козацьких перемог звучить печальна мова про знищення Запорозької Січі:

*Коли запорожці Дніпро залишали,
На Дон ідучи у вигнання, тужні
Там чулись пісні;
У піснях тих лунали
Лукавій цариці прокляття
й погрози.
О хвиле блакитна!
В далекі ті дні
Ти чайки носила їх...
Ти бачила сльози.**

Словацький був свідомий того, що пісня, яка кидала прокляття на голову цариці Катерини II, не вписується в сюжет його твору. Але він також добре знав, що скорбота за втратою козацької держави так глибоко закорінена у свідомості українського народу, що без цієї трагічної ноти неможливо уявити собі його історію. Пісня про знищення Запорозької Січі, на перший погляд, виражає начебто тільки смуток, але, по суті, це пісня народного протесту й опору, яка не втрачає своєї актуальності впродовж віків. Словацький вважає, що український народ ніколи не змириться зі своїм поневоленням. Отже, ще до Тараса Шевченка з його уболюваннями й жалями за козацькою державою, з прокльонами російським царям, що її знищили, вперше саме у творі польського поета з’являються такі ж уболювання, змішані з такими ж прокльонами.

Якщо порівняти перший твір Словацького «Українська дума» з поемою «Змій», то можна легко переконатися, що наївне, майже дитяче захоплення Україною змінювалося в поета на свідоме, продумане, політично мотивоване ставлення до неї. У першому творі козак Рунько – сентиментальний парубок, що йому призначено тільки ридати, зрештою, накладає на себе руки. А в поемі «Змій» уже постають інші козаки, воїновники та месники, свідомі свого національного покликання.

Словацький бачив український характер з різних боків. Він умів зживатися з різними типами запорожців, перевтілюватися в них, але любив найбільше таких, як гайдамака Семенко із п’єси «Срібний сон

* Уривки з поеми «Змій» подано в перекладі В. Струтинського; уривки зі «Срібного сну Саломеї» — в перекладі Р. Лубківського.

Саломеї». Перед тим як віддати того сміливця на спалення катом, регіментар Стемповський допитує його. Він хоче напутити Семенка на передсмертне покаяння, але козак відповідає:

*То дуже вже прохав би
я ваш мості
Лишень про смерть,
але не про науку...*

«Срібний сон Саломеї», “драматичний романс”, як назвав цю річ сам Словацький, лише тепер зусиллями Романа Лубківського перекладений українською мовою. Тим часом це надзвичайно важливий твір для розуміння феномену, який називаємо українським патріотизмом Словацького. У цьому творі поет висвітлює ті ж події, які стали основою для «Гайдамаків» Тараса Шевченка. На перший погляд, польська п’єса та українська поема викликають протилежні думки та емоції.

Втім, лише на перший погляд. Гостра критика в обох творах спрямована на польську шляхту. Тавруючи її нікчемність та обмеженість, Словацький, як і Шевченко, додатково звертає увагу на есхатологічний характер українсько-польської різни. Представлена в його творі шляхта не здатна збагнути ані глибокого сенсу, ані правдивих розмірів розгорнутої на її очах апокаліптичної кривавої картини.

«Срібний сон Саломеї» – оповідь про жорстокі діяння українських повстанців-гайдамаків і про ще жорстокіші дії польських магнатів на покару й відомсту непокірним. Сюжет драми ґрунтується на історичних фактах. Образ регіментаря Стемповського виписаний з реальної особи. То був власник села Кодні на Житомирщині, який наказав посадити на палі десятки безневинних селян і виставив їх на кілька верст обабіч дороги, що вела до його маєтку. У п’єсі Стемповський наказує облити смолою козака Семенка, підпалити і вести його, як живу свічку, селом на пострах народові.

Але й гайдамаки чинять подібно. Немає великої розбіжності між сценами вбивства дітей Гонти і замордування дітей пана Грушинського. Можливо, у Шевченка жорстокість показана з більшою експресією, адже вождь гайдамаків ріже сам своїх синів, а панських дітей убивають колії. Однак твір Словацького має сильнішу вимовність, бо злочинства поляків звершуються на тлі їхньої цілковитої байдужості до кривавої вакханалії. Один лише Пафнуцій, людина релігійна (можливо, священник), глибоко переживає трагедію. Коли він пробує зацікавити страшними подіями інших – його ніхто не хоче слухати. Жодними страхітливими оповіданнями про українсько-польську ятку не може він засмутити шляхти, яка насолоджується втіхами життя, обговорює майбутнє весілля Саломеї. Пафнуцій звертається сам до себе:

*Не буде України, ох, не буде!
Бо люди ці потнуть її мечами,
Ох! Ох! Кінець-погибель Україні!*

*Бо звестись на могилах
шляхетські знамена повинні.*

Немає сумніву, це голос самого автора. Словацький досконало знав, що безглузда різанина задля розгортання шляхетських штандартів на козацьких могилах нічого доброго не принесе ні одній, ні другій стороні. Але найправдивіший голос Словацького в п'єсі – не Пафнуцій, який закликає лише до покаяння, а старий лірник Вернигора. Він добачає страшну загрозу, яка йде від тієї різанини, і для України, і для Польщі.

Словацький виводить у багатьох своїх творах Вернигору як проповідника і пророка українсько-польського примирення та поєднання. Вернигора звертається до поляків од імені українського народу:

*Ані за жодні перли-діаманти
Не буду тут при бесіді й забаві,
То ж не присяду при столі на лаві.
Споріднений із вами,
духом братній.*

Регіментар запитує старого віщуна роздратовано: “Чого ти хочеш?” А той відповідає: “Попрощатися з тобою, духом мого народу”. Вернигора трактує українсько-польську різанину як злочин усіх її учасників, а шляхетсько-магнатському світові віщує неминучий кінець. Його пророцтво лунає, як подзвін. Старий чарівник вірить у те, що польські магнати будуть покарані за кривди, завдані українському народові.

Тепер твір Словацького про Коліївщину перекладено українською мовою. Він не лише для читання, а насамперед для театру. Ми не мусимо погоджуватися з усім, що написав у цій драмі польський поет. Думаю, правда Словацького про трагічну, але спільну українсько-польську історію нічого не віднімає від нашої, української, правди, а тільки додає до неї сучасний аспект. «Срібний сон Саломеї», поставлений саме тепер у театрі, коли обидва народи шукають порозуміння, виходять зі стадії взаємної ненависті у стадію нормального, не скаліченого стереотипами давнини мислення, – може принести лише позитивні результати.

Виявом симпатії до України взагалі й, зокрема, до постаті Івана Мазепи є один із найкращих творів Словацького, написаний у шекспірівській манері, яка цілком відрізняється від романтичної розпливчастості, притаманної поемам Байрона і Гюго про легендарну молодість українського гетьмана. І за життя, і по смерті Мазепа становив особливий привід для занепокоєння для московської імперії через, певна річ, найбільшу небезпеку – відокремлення України від Росії. “Зрадник народу”, запеклий ворог Петра I, пособник польської шляхти... Чи міг такий герой внести якісь позитивні елементи до писаної під диктатом Кремля української історії? Українські радянські літературознавці як вогню боялися аналізувати п'єсу Словацького «Мазепа», бо саме ім'я героя вимагало відхрещуватися від цієї постаті. Розуміння цього твору радянські дослідники зводили до твердження, що трагедія «Мазепа» не має нічого

спільного з Україною, а її головний герой є лише “ловеласом та кмітливим пажем” польського короля”.

Хто ж такий Мазепа у Словацького? Насамперед – людина хлопського (тобто українського) походження. Воевода, фактично головний персонаж трагедії, не сприймає його як рівного собі в соціальному плані, незважаючи на те, що Мазепа належить до королівського оточення. Воевода звертається до свого сина, застерігаючи його від дуелі з Мазепою: “Стидайся, сину мій. То хлопський син – таких у воеводи б’ють киями. Я дав наказ, і Хмара не забуде почастивати його, щоб шанувався...”.

Але Словацький добре знає, про кого пише. Він читав про нього набагато більше, ніж Байрон і Гюго, його не дуже цікавить інтрига, що лежить в основі їхніх поем. Про це свідчить згадка про гетьмана в незакінченій повісті Словацького, писаній французькою мовою, – «Король Лядави». Герой повісті подорожує. Він заїжджає до Польщі, а щоб його “звідтіля повернути, мені досить буде прив’язати його до Мазепино коня”, – пише Словацький.

Далі поет не без іронії згадує про героїв Байрона і про романтичну легенду, за якою Мазепа, прив’язаний до коня, долає за одну ніч триста миль, прилітає в рідний край, не наткнувшись дорогою на жодне місто чи село...

Дуже цікавою є подана тут же характеристика нових, як поет каже, народних літератур Європи. Словацький чітко формулює думку про вплив українського пісенного фольклору на розвиток письменництва багатьох європейських країн: “Народна література, йдучи за духом часу, почала знаходити звуки розпачу та смутку, які були колись прикметною рисою пісні українського народу, тих запорозьких козаків, котрі прославились війнами проти турків і не раз воювали проти Польщі”. Мазепа у Словацького – передусім представник козацтва. “Я син козацький, я вмю битись!” – каже про себе королівський паж і, як виявляється з перебігу п’єси, він уміє не тільки захищати себе збройно, а й, що важливіше, боронити слабших за себе. Це відзначила також Аліна Ковальчикова, польська дослідниця творчості Словацького: “Мазепа, оповитий славою хитрого звідника, виявляє мудрість і благородство серця”^{*}.

Утім, Словацький не ідеалізує свого героя. «Козацький син», молодий красень, від погляду якого умлівають жінки, повен бурхливої витальності і чоловічих слабкостей, готовий падати на коліна перед кожною вродливою шляхтянкою, вимолювати в неї гріховні любові. А водночас він – людина великого серця. Його донжуанство – не просто забава, а нагода виявити лицарські риси в обставинах, що загрожують йому смертю. Це особистість, яка своєю незвичайною вдачею вирізняється з усього королівського оточення.

^{*} A. Kowalozykowa, Slowacki, Warszawa, 1999, str. 183.

Уся поведінка молодого Мазепа на замку – це ніби вступ до тих часів, коли паж стане гетьманом і його державницька діяльність буде позначена суперечливими рисами вдачі героя. Буде засуджене оточенням кохання з Мотрею, принизлива служба (щось на зразок пажа) при цареві Петрі I, але, зрештою, розум і честь поведуть його жертвним шляхом відкритої боротьби за незалежність України.

Шедевр польської драматургії «Мазепа» сьогодні набуває політичної актуальності. Тепер, коли відбувається повернення гетьмана в українську всенародну свідомість, що є одним із найважливіших аргументів на користь української державності, цей твір сприймається як пророчий епізод із молодості видатного державного мужа.

На щастя, Україна має, як це підтверджує Флоріан Неуважний, “чудовий приклад п’єси, який донині є взірцем перекладацького мистецтва”*. Йдеться про працю Миколи Зерова. У контексті нашого часу з великою користю для ідеї порозуміння між українцями та поляками могла б зазвучати театральна вистава «Мазепа», оновлена відповідно до новочасного сприймання твору.

Грандіозна за масштабами та глибиною проникнення в історію, найреалістичніша з усіх романтичних візій Словацького, поема «Беньовський» дає найбільше матеріалу для того, щоб збагнути, яке місце займає Україна в поетовій свідомості. У цьому творі, намагаючись погодити суперечності, що виникають з аналізу причин занепаду Речі Посполитої, Словацький постійно повертається думками до України, яка уявляється йому як приспана, але не мертва обитель свободи. Тут виступає не тільки абстрактна “воля” у філософському вимірі (прагнення такої волі ніколи не згасало в серці України – про це Словацький добре знав!), а й конкретна козацька сила, здатна вибороти реальну свободу.

Словацький стверджує в поемі, що Україна, намагаючись досягнути незалежності, застрягла на роздоріжжі, не знає, куди рухатися далі: йти з поляками – чи дорогою Богдана Хмельницького. Словацький розумів драматизм цього питання, який поглибився, коли Польща, вслід за Україною, втратила свою незалежність. Давня єдність обох народів – і це добре розумів поет – втрачена була назавжди. У його творі “дух старої матері України” повсякчас зустрічається з духом матері Польщі, але між ними вже існує якась межа, непереборний конфлікт, генетична відмінність:

*О мати Польще! Ти давно не чула
В степах такого дикого волання!*

Так пишеться про вигуки запорозьких козаків, які вирушають на битву під команду союзника поляків отамана Сави. Якщо вони виходять разом з поляками проти московських нападників, що оточили по-

* F. Nieuwazny. Recepcjatworczosci SlowackiegonaUkrainie[w:] Juliusz Slowacki, Warszawa, 1999, str. 45.

всталий Бар, то чому їхнє волання, як цього хоче поет, “дике”? Чи не тому, що все ж таки воно зрадницьке? Печальна доля чекає на повсталіх шляхтичів-конфедератів у Барі. Не мають вони навкруги свого народу, бо чужі на тому терені... Український народ їх не підтримає, бо не розуміє і не поділяє шляхетської ідеї. Отже, просять польські повстанці допомоги в кримських татар. Пробують підкупити запорожців, обіцяючи самолюбному Саві українське гетьманство. Але це – надаремно. Після звернення до матері Польщі поет адресує свою нову супліку до “найбілішої, найсумнішої”. Самі образи підказують, що мовиться про Україну:

*Моя вітчизно давня! Я стою
В твоїй смертний лик вчарований без тям;
Ти зваблювала молодість мою
На давній шлях сумний між цвинтарями,
Вже інші про будущину твою
Співають! Я мов сторож між хрестами...
Мов журавель в руках своїх тримаю
Своє камінне серце, о, мій краю...
О найбіліша, найскорботніша моя,
Одну в тобі, а над тобою другу –
Дві пісні чую, і хотів би я
З'єднати їх в одну ясну потугу...
Не пам'ятай мене о тій годині,
Як будеш ти з дарами золотими,
Та, доки моя Іква по долині
Пливе, наповнена слізьми за тими,
Хто серце мав, допоки в Україні
Жебрак співає, а з Дніпра сумними
Туманами йде дух, встає зірниця,
І борзий кінь Пуласького ще сниться,
Допоки люди в нових духу силах
Не віднайдуть в собі лицарства й співу,
Допоти маю право на могилах
Стояти і співати...*

Словацький не сумнівається в тому, що пісня українська – невмируща. Доки співає народ над Дніпром, доти жива віра у відродження України. Поет хотів би долучити свій голос до того співу, щоб зміцнити його, надати йому ще більшої жвавості й сили. А якщо згадує про Казимира Пуласького в цьому тексті, то чинить так із твердої віри в те, що повстанський дух Польщі має ті самі джерела, що й вільний козацький дух. Словацький чує дві пісні: одну співає український народ, друга начебто сниться, зринає з цокоту копит коня польського повстанця. “Дві пісні чую і хотів би я з'єднати їх в одну ясну потугу”, – зізнається поет. Багато чого в його творах свідчить, що він розуміє: його бажання вже нездійсненне.

Провину за роз'єднаність і чимраз глибшу ворожнечу між українцями та поляками поет покладає на польську шляхту. Не щадить він при цьому українських верховодів, викриває їхню продажність і тупоумство. Оповідуючи про отамана Саву, котрий був на польській службі, поет не виявляє пошани до нього. Навпаки, з великою симпатією пише про запорозьких козаків, які пригадують Саві зрадника Ярему Вишневецького, потім зв'язують його і полишають у лісі на здобич звірові. Не любить Словацький Сави. Хоч як це дивно, але польський поет захоплено пише про запорожців, зокрема про те, як пригадують вони Саві часи Хмельницького:

*Дай наказ — і вибухне пожеар,
Що вздрять його із вікон
у Варшаві!*

Словацький однозначно на боці покривджених, тих, які вірять, що нові сили народу зродяться не з волі шляхти, а з його страждань. Історія підтвердила справедливість цієї віри. Виразником поглядів Словацького в поемі до певної міри є священник Марко (Ksiadz Marek). За його оцінкою, гайдамацько-шляхетська різанина – це злочин панівної сторони, яка мала всі можливості запобігти кривавому зіткненню двох нерівноправних сторін. Але замість того, щоб подбати про долю власної держави, польські магнати зосереджені на приватних маєткових інтересах. То пиха Потоцького знищує надії на єднання. “Потоцький все гальмує... Хочє бути паном над пусткою!” – пише поет.

Україна була для Словацького не лише предметом його історичних пошуків і досліджень. Вона дала йому головний мотив (як і Тарасові Шевченку) для розуміння християнської моралі та концепції самого Бога. У поезії «Гімн», написаній на початках його творчості, кожна строфа закінчується печальною нотою: “Боже, сумно мені”. Це і скарга на людське безсилля, на байдужість небесної вищої сили до несправедливих порядків на землі. Тут образ Бога – образ духу, який не вміщується в життя людини. Він – лише свідок, а не суддя людських вчинків. А той Бог, який явився Словацькому серед українського степу, – зовсім інший:

*Це Бог не хробаків, не того тіла,
Що нишком під ногами проповза,
Він любить птаха широчезні крила,
Біг коней гуркітний, немов гроза,
Вогнем він пише, кличучи до діла,
Його вблагає чин, а не сльоза,
Перед костьольним
згублена порогом –
Ниць перед ним паду,
бо він є Богом!*

Трагування Бога як вищої справедливості, вогненного пера, що пише вироки людям – плазунам і хробакам, навіяне Словацькому українськими степами, де точилися козацькі битви за правду й волю. Степові могили, як і в Шевченка, нагадують у Словацького морські хвилі. Але тут вони не лише йдуть і сунуть, а й злітають, ніби соколи... Як творець волелюбної християнської мислі, яка протистоїть рабській покорі, що її можна віднайти в Євангелії, Словацький сформувався під впливом свого захоплення Україною. Без України, якою поет пишався і яку відверто називав своєю “кров’ю й молоком плинною” батьківщиною, його містичні переживання над Атлантичним океаном (у Порніку) були б убогішими, якщо взагалі можливими...

Як саме розумів Словацький свою українськість, як визначав свій козацький патріотизм? Відповідь може підказати його критика творчості Богдана Залеського. Цей видатний поет “української школи”, на думку Словацького, втратив можливість стати Аріосто українського козацтва, бо не перейнявся піснями кобзарів-сліпців, не вслухався в козацькі думи, отже, не створив нічого такого, що мало б повернутися до тих самих лірників, ніби їхня власна поема: “Богдан міг сягнути дуже високо, – пише Словацький, – якби формувався на взірцях і не втратив своєї української самостійності”.

У творах Словацького прочитується “українська самостійність”, якої він вимагав від свого земляка. Але це не лише творча, мистецька, естетична самостійність; та самостійність має в собі дух політичного мислення: поет дійшов не тільки до чіткого розуміння національної окремішності України, а й до пророчої візії майбутньої української держави.

Якщо додати всі висловлювання Словацького про Україну до прощання, яке він висловив у поемі «Вацлав», то створюється враження, що його “українська самостійність” сягає Шевченкового рівня.

Поема «Вацлав» заслуговує на особливу увагу українського читача, бо саме в цьому творі Словацький пророкує воскресіння української держави. Поема написана 1835 р., вона належить до творів “української школи” в польській літературі, але вирізняється з-поміж них справжнім українським патріотизмом.

Словацький відчував Україну як національно окремішню частину російської імперії, як пригнічену козацьку державу. І провину за це пригнічення польський геній покладав і на польську шляхту. Вацлав – шляхтич, за яким тягнуться тяжкі звинувачування у зраді повстання під проводом Тадеуша Костюшка. Беручи участь у листопадовому повстанні 1830 року, він своєю кров’ю начебто змив давній гріх. Але цього ніхто не пам’ятає. Цей польський магнат живе в Україні не де-небудь, а над Дніпром, та він не має жодного зв’язку з українським народом, не має взагалі ні минулого, ні майбутнього. Це безлика постать, що викликає огиду навіть у власної дружини. Літературознавці висловили здогад,

що за образом Вацлава криється історична постать, а саме – Олександр Потоцький, син Софії та Щенсного Потоцьких із Умані. Таке трактування Вацлава ще більше підтверджує думку про те, що ненависть до нього йде насамперед від прислуги, від українських кріпаків, які добре знали ницість свого пана.

Серед того простого люду є жінка, котра вигодувала Вацлава своїм молоком, – няня, пестунка, котра не може мати до нього якихось “польських претензій”. Його нікчемність, бездушність, замкненість вона сприймає як хиби “невдалого сина”, що він, на її думку, як зрадник мав бути покараний по смерті самим Богом. Це вона, українська жінка, з’являється на похороні Вацлава і проклинає покійного:

*Ти йдеш у гріб з трутизною гіркою!
Йди, трупе! Я тебе в колиску клала,
Я молоком своїм тебе плекала,
Тепер тебе кладу в могилу радо,
Йди, чорна трумно, йди, огидна зрадо,
Моя дитино й мій отрутний гаде,
Йди, нехай тебе черва обсяде;
Хоч кров твоя твій чорний гріх замаже,
Бог звістувати це тобі не каже, –
Не знатимеш у неклі, ти, шайтане,
Що Україна із могили встане!*

Україна в цьому тексті не є географічним поняттям (географічні поняття не воскресають!). Тут вона – не частина Польщі, а історична держава, хоч і покладена колись ворогами в могилу, але їй обіцяно воскресіння. Так відчував і так думав польський поет. І так сталося.

Український патріотизм Словацького може бути справедливо порівнюваний хіба що з патріотизмом Шевченка. Йдеться тут не так про схожість образів, метафор на тему воскресіння народного духу, а насамперед про релігійне, нездоланне переконання обох поетів у тому, що невмирущість нації походить із її страждань та непокори.

Саме зі Словацьким, з його образом вічного революціонера, що виник із метафоричної теорії автора «Короля-духу» про незнищенність людського страждання, пов’язаний один із найвидатніших творів Івана Франка «Гімн». Франків «Вічний революціонер» – не заперечення, а продовження та розвиток думки Словацького в українських умовах боротьби за людську гідність, за перемогу поступу, науки, світла над реакцією і темрявою. Не буде перебільшенням сказати, що через твір Словацького «Відповідь на «Псалми майбутності» прийшов до Франка поєвропейському сформульований найголовніший мотив Шевченкової творчості, віра в те, що “церков-домовина розвалиться, а з-під неї встане Україна”.

Юзеф Пілсудський говорив, що під’яремні покоління поляків припадали до творчості Словацького, щоби, “зміцнивши дух, вистояти в

неволі й пробудити в собі сили, коли тих сил буде треба”. Те ж саме можна сказати про покоління українців ХХ ст., які у своєму національному та людському покликанні читали Словацького, перекладали його, збиралися в Кременці на день його народження в найтяжчу добу радянсько-російського поневолення, щоб у потрібний час мати силу шевченківського духу, вічного революціонера, силу свого національного та людського покликання...

У п'ятій пісні «Беньовського» про свою другу Вітчизну – Україну Словацький пише як про землю,

...котра кров'ю і молоком плинна

І котра мене також любити

повинна!

Словацький мав право сподіватися доброї пам'яті про себе в Україні, любові до слова, що нею перейняті його безсмертні рядки про край, де він народився. Україна не віддала ще належної шани своєму синові, який любив її польським серцем, пророкував її державне та вільне майбутнє. Щоправда, чимало вже зроблено для озвучення його творів українською мовою, та настав час, коли не лише звершилися його віщування, а й з усією виразністю і неминучістю знову перед нами постали ті ж таки питання, над якими мучився й він, – питання порозуміння і справжнього братерства між українським та польським народами.

У Києві має бути пам'ятник Юліушу Словацькому, як Тарасові Шевченку – у Варшаві*. Це буде справедливо з будь-якого погляду, адже ці два генії, споріднені силою патріотичних почувань, символізують українсько-польське духовне єднання. Але ще тривалішим пам'ятником Словацькому в Україні має стати засвоєвана українською мовою, глибоко аналізована на рівні розвитку різних поколінь як тепер, так і в майбутньому, – його титанічна творчість.

Подано за: Dmytro Pawlyczco – doctor honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2002. – S. 11-24. Переклад з польської – Ped.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 20.02.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Салигою Т. Ю.*

UKRAINIAN PATRIOTISM OF JULIUSZ SŁOWACKI

D. V. Pavlychko

Ukraine, Kyiv

For the first time into the Ukrainian language, this study reveals the Ukrainian identity of the outstanding Polish romantic poet.

Key words: *Juliusz Słowacki, patriotism, Ukrainian literature, romantic poet.*

* В той час, коли читалася ця лекція, пам'ятника Ю. Словацькому в Києві ще не було (*Ped.*).